

De ijzergieterij aan het Buizengat

Het Rotterdamse handelshuis van Johan Frederik Hoffmann houdt zich bezig met de handel in ijzer en ijzerwaren die hij uit Duitsland invoert. In 1748 is het ontbreken van verwerkingscapaciteit voor ruwijzer in de Maasstad voor hem aanleiding een ijzergieterij te vestigen aan het Buizengat in Kralingen. De Rotterdamse Vroedschap verleent hem niet alleen vergunning voor een ijzergieterij, maar ongevraagd ook een vergunning voor een glasblazerij. De trafiek van Hoffmann is de tweede onderneming in Nederland, na de in 1689 aan de Bielheimerbeek in de Achterhoek gevestigde ijzermolen, dat met ijzer giet en wellicht de eerste ijzergieterij in Europa die los van een ijzerwinning met geïmporteerd ruwijzer en schroot werkt. Eind achttiende eeuw is Hoffmanns ijzergieterij een van de grootste leveranciers van munitie in Europa. De uit Duitsland afkomstige Hoffmann is een succesvol ondernemer die door zijn twee huwelijken tot de aanzienlijken in Rotterdam gaat behoren. Zijn nazaten in de negentiende eeuw behoren, niet in de laatste plaats vanwege de door hun gesloten huwelijken, tot de 'upper class' van Nederland en kleinzoon Johan Frederik Hoffmann is van 1845 tot 1866 zelfs burgemeester van Rotterdam.

De ijzergieterij en glasblazerij van J.F. Hoffmann en Zoonen in 1775. Voor het bedrijf zien we het Buizengat, zo genoemd naar de haringbuizen die er hun thuishaven vinden. Rechts van het bedrijf staan huizen waar de werklieden wonen. Naar een tekening in Oost-Indische inkt van K.F. Bensdorp.

Hachenburg in het Westerwald

Hachenburg in de Duitse deelstaat Rijnland-Palts is met minder dan zesduizend inwoners een klein en nog altijd rustig stadje, eeuwenlang de residentie van het graafschap Sayn-Hachenburg. De burcht van de graven van Sayn-Hachenburg staat er nog en ook de Alte Markt doet aan vervlogen tijden denken. Hachenburg is de stamplaats van het geslacht Hoffmann, waarvan een tak, te beginnen met Johann Friedrich (Fritz, gedoopt op 16 februari 1717), in het Rotterdam van de achttiende en negentiende eeuw een vooraanstaande rol speelt. Sinds mensenheugenis wonen de Hoffmanns in Hachenburg en behoren ze tot de notabelen van het burchtstadje. Grootvader Albertus Hoffmann is er achtereenvolgens schepen, raad en burgemeester. Fritz, de op twee na jongste in een gezin met elf kinderen, verliest al op jonge leeftijd zijn ouders. Louise Madalaine Abigael Riviere,

zijn moeder, overlijdt als hij drie is en zijn vader, Johann Philipp, koopman in ijzer en ijzerwaren, als hij zeven is. De kinderen Hoffmann worden opgevangen en verder opgevoed door de grootouders van vaders kant.

Hachenburg ligt in het Westerwald, een laaggebergte op de grens van de deelstaten Rijnland-Palts, Rijnland-Westfalen en Hessen. Het gebergte is bosrijk en er wordt leisteen, klei en ijzererts gewonnen. Het gebergte wordt begrensd door de Rijn in het westen, de Sieg in het noorden, de Dill in het oosten en de Lahn in het zuiden. De streek beschikt volop over stromend water, de energiebron bij uitstek in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Het Westerwald is een streek, waar de ijzerindustrie een bloeitijd heeft gekend vanwege de aanwezigheid van ijzererts en overvloedige hoeveelheden hout om houtskool te branden. In 1731 verwerft de oudste broer van Fritz, Johann Wilhelm, de in de omgeving van Bendorf aan de Breits gelegen Steinebrücker Hammer, gebouwd in 1722 op de plaats van een eerdere ijzerhamer. De smederij die haar ruwijzer betreft van de op vier uur gaans gelegen Ramsbacher Hütte werkt met twee vuren en een hamer van 600 pond en produceert voornamelijk 'Höllandische Maassen-Eisen'. Vanaf 1724 wordt de hamer gepacht door Wilhelm Remy, een telg uit een fabrikantenfamilie bekend van het Westerwalder Steingut. De stamvader Jakob Remy, een pottenbakker, is een uit Frankrijk uitgeweken Hugenoot. Remy huwt in 1728 met Fritz zijn oudere zuster Maria Elisabeth. Het echtpaar Remy-Hoffmann kiest Bendorf tot woonplaats. In 1731 wordt Remy eigenaar van de ijzererts-groeve 'Vierwinde' en verwerft een aandeel in de 'Untere Hütte' te Bendorf. In 1741 sticht Remy de handelsfirma Wilhelm Remy & Cie. Zijn vrouw en zijn neef Johannes Remy nemen ieder voor een derde deel in de onderneming. Als beide grootouders Hoffmann in 1731 overlijden is Fritz veertien jaar oud. In Bendorf vindt hij samen met zijn jongste zuster bij hun zuster Maria Elisabeth en zwager Wilhelm Remy voor enkele jaren een thuis. Zijn jongste zuster huwt met Wilhelm Ludwig Freudenberg, een grootindustriël die hoogovens in Hachenburg bezit. Een andere zuster, Johannette Elisabeth, trouwt met Johannes Remy, een neef van Wilhelm Remy. Met zulke 'ijzeren familierelaties' kan het moeilijk anders dan dat Fritz is voorbestemd voor de handel in ijzer en ijzerwaren.

bestemming Rotterdam

In het najaar van 1734 stapt de bijna achttienjarige Hoffmann in Bendorf op de boot en zakt de Rijn af naar Rotterdam. Het ligt voor de hand dat de jonge Hoffmann passage boekt bij een van de beurtvaarders waarmee zijn familie ijzerwaren verscheept. Hoffmanns plaats van bestemming is niet verwonderlijk gezien de betekenis van Rotterdam als doorvoerhaven voor de producten uit het Rijnland. Het ligt niet in zijn bedoeling te emigreren, maar om enige jaren ervaring op te doen in de handel bij een gerenommeerd handelshuis en zo zijn opleiding te voltooien. Zijn zwager Wilhelm Remy heeft een leerplaats geregeld op het kantoor van een zakenrelatie, de groothandelaar in ijzer en ijzerwaren Johann Hartcop. Het kantoor is gevestigd in een huis met de naam 'De rijzende zon' op de hoek Gapersteeg / Zuidblaak. Johann Hartcop is afkomstig uit het Duitse Bergische land, eveneens een centrum van de ijzerindustrie. Begin achttiende eeuw heeft Hartcop zich in Rotterdam gevestigd. Hij bezit enige ijzerhamers in het Bergische Land, terwijl zijn broers Gottfried en Engelbertus hoogovens en ertsmijnen bezitten in Cronenberg en Hartcopbever. Hartcop, getrouwd met Geertruid Elisabeth Schmitz uit Elberfeld, handelt in ijzerwaren, waaronder stafijzer, stootplaten, Zweeds ruwijzer, kachels, zagen, beitels, aambeelden, balansen, koffiemolens, knepelkogels van gesmeed ijzer (twee ijzeren kogels verbonden door een ketting of staaf) en bommen veelal afkomstig uit het Bergische Land, gemaakt in een van de familiebedrijven. Ten behoeve van zijn bloeiende handel beschikt Hartcop over het pakhuis 'Sweden' aan de Boompjes en te Dordrecht in de Houttuin een kantoor met pakhuis.

Hoffmann, die een goede leermeester vindt in Hartcop, besluit na een leertijd van drie jaar om voor zichzelf te beginnen. Waarschijnlijk wordt verzelfstandiging (mede) ingegeven om te bewijzen dat hij in staat is een gezin te onderhouden. Tussen Hoffmann en de dochter van Hartcop, Johanna Catharina, zijn amoureuze betrekkingen ontstaan en Hartcop zal, als aanstaande schoonvader, onder voorwaarden ja hebben gezegd op de vraag om de hand van zijn dochter. Hoffmann vestigt zijn handelskantoor aan de Zuidblaak. Zijn voormalige patroon levert hem voor f500, - "kaggels voor huys en comptoir". Er zijn geen gegevens over het reilen en zeilen van het handelskantoor van Hoffmann, maar gelet op het feit dat het huwelijk op 23 mei 1742 wordt voltrokken zullen de resultaten wel voldoende zijn geweest. Hoffmann, die naar Rotterdam is gekomen om enige jaren handelservaring op te doen, heeft er zijn definitieve bestemming gevonden. De keus voor zijn nieuwe vaderstad wordt onderstreept met het afleggen van de poortereed op 14 november 1743, waarna hij zich burger (poorter) van Rotterdam mag noemen. Ondertussen heeft hij zijn voornamen Johann Friedrich vernederlandst tot Johan Frederik.

groothandelaar en industrieel

Hoffmann wordt na zijn huwelijk medefirmant in het bedrijf van zijn schoonvader. De financiële verhoudingen in de firma 'Johann Hartcop en Hoffmann' worden in een notariële acte degelijk geregeld. Pakhuizen, kantoren en erven zijn voor gemeenschappelijk gebruik. De winstverdeling is $\frac{3}{4}$ Hartcop en $\frac{1}{4}$ Hoffmann, die daarnaast een jaargeld van f1200 ontvangt. De omzet van de firma bedraagt in 1743 f300.000 terwijl de winst gedurende jaren 1743-'45 op circa f20.000 per jaar wordt geschat. De handel strekt zich uit over heel Europa, maar vooral naar Rouaan, Nantes en Bordeaux in Frankrijk en Londen in Engeland worden ijzer en ijzerwaren verscheept. Grote klanten in Nederland zijn de Staten van Holland en de Admiraliteit op de Maze. Het laat zich raden dat het bij de laatste vooral gaat om munitie.

De dood is een regelmatig bezoeker in het leven van Hoffmann. In 1743 ontvalt hem Johanna Catharina, zijn vrouw. In 1745 overlijdt zijn schoonvader en in 1750 sterft Johan Philip zijn in 1743 geboren zoon. Aangezien Johanna Catharina enig kind is erft Hoffmann de helft van de bezittingen van Hartcop en krijgt hij de zeggenschap over de firma. Met zijn schoonmoeder sluit hij een overeenkomst over de voortzetting van het handelshuis waarin beide voor 50% deelnemen. Enkele jaren later treedt de weduwe Hartcop uit de firma en krijgt daarvoor in ruil een vast jaarinkomen terwijl Hoffmann ook haar gehele huishouden voor zijn rekening neemt.

De ijzerwaren die Hoffmann verhandelt komen als gereed product uit Duitsland. Hij verhandelt ook ruwijzer en verwacht dat het zelf produceren van vooral munitie uit ruwijzer profijtlijker zal zijn. Hij dient op een van de eerste dagen van 1748 een rekest in bij de vroedschap van Rotterdam waarin hij toestemming vraagt een "Gieterij en Trafiek" te mogen vestigen. In het rekest wijst hij erop dat hij al jaren "Kogels, Bomben en Granaten en andere ammunitie van oorlog" levert aan de Staten en de Admiraliteit. Mocht het land in oorlog komen, aldus Hoffmann, dan is de aanvoer van munitie niet verzekerd. Het produceren van oorlogsbehoefte in eigen land geeft meer zekerheid voor de landsverdediging, maar bovendien is inlandse besteding gunstig voor de economie van stad en land. Als vestigingsplaats heeft Hoffmann een perceel grond voor ogen aan het Buizengat in Kralingen. Kralingen is weliswaar pas in 1895 geannexeerd, maar het ambacht van Kralingen is sinds 1668 in het bezit van Rotterdam. De feitelijke zeggenschap over het gebruik van de grond ligt dus op het stadhuis van de Maasstad en niet op het gemeentehuis in Kralingen. Nog voor het einde van januari geeft de vroedschap antwoord. Hoffmann krijgt vergunning om "... ten zijner sal moge kosten maeke en onderhoude een gebouw tot een fabryk zoo om kogels, Bomben, Granaten en andere ammunitie van oorlog te gieten, alsook glas te blazen". De toevoeging over glasblazen is nogal verrassend. Hoffmann heeft in zijn rekest daar met geen woord over gerept. Deze ongevroegde toevoeging is te opvallend om een vergissing te kunnen zijn. Aangezien Hoffmann ook daadwerkelijk een glasblazerij toevoegt aan zijn onderneming mag worden aangenomen dat over de verbreiding van de vergunning is gesproken. Over de beweegreden kunnen we slechts gissen. Vanaf het begin van de zestiende eeuw zijn er glasblazerijen in Rotterdam actief. De dwarshaven tussen de Wijn- en Scheepmakershaven dankt er zelfs zijn naam aan: Glashaven. Erg succesvol zijn deze glasmakerijen niet en worden allen na korte of langere tijd gesloten. Een initiatief uit 1697, een fabriek om flessen te blazen, in de nabijheid van de Schiedamsche poort is door toedoen van de vroedschap aan zijn einde gekomen. In 1698 meent het stadsbestuur dat gelet op de bouwplannen een glasfabriek op die plaats ongewenst is. Het bedrijf neemt daarna de wijk naar Delfshaven. Sedertdien zijn er geen nieuwe initiatieven geweest en ontbeert Rotterdam al een halve eeuw een glasblazerij. Om in die leemte te voorzien is het zeker geen bouteveronderstelling het stadsbestuur ervan te verdenken aan Hoffmann te hebben voorgesteld een glasfabriek op te nemen in zijn plannen.

Tezelfdertijd dat Hoffmann bezig is met het stichten van een ijzergieterij breidt hij zijn belang in de Rotterdamse nijverheid uit. Eind 1749 neemt hij een aandeel in de brouwerij de 'Twee klimmende leeuwen' gelegen aan de Leuvenhaven, hoek Twee Leeuwensteeg. De brouwerij is eigendom van de familie De Monchy die ook de directie voert. Vanwege het feit dat familieleden van Hoffmann ook een aandeel in de brouwerij nemen, lijkt het erop dat het hier vooral gaat om het verwerven van relaties en een afzetgebied voor zijn glasblazerij.

de ijzerindustrie medio achttiende eeuw

In de zeventiende en de achttiende eeuw wordt in Europa ijzer uit ijzererts gewonnen in met houtskool gestookte ijzermolens. Weliswaar zijn begin achttiende eeuw de Darby's in het Engelse Coalbroke Dale erin geslaagd ijzer te winnen met behulp van cokes, maar een min of meer regelmatige productie van ijzer in een met cokes gestookte ijzermolen komt eerst na 1735 op gang. De

overstap van houtskool op cokes gaat langzaam. In 1750 zijn er in Engeland op een totaal van 74 hoogovens nog maar drie hoogovens die met cokes produceren. Eerst in het laatste kwart van de achttiende eeuw breekt het gebruik van cokes door. Rond 1800 werkt tachtig procent van de hoogovens in Groot-Brittannië met cokes. De doorbraak van cokes is vooral te danken aan het schaarser en dus duurder worden van houtskool. Op het vasteland van Europa vindt de overgang van houtskoolhoogovens naar cokeshoogovens later plaats. De eerste functionerende cokeshoogoven op het vasteland van Europa is, na een tweetal mislukte experimenten in Frankrijk, die te Gleiwitz in Silezië in 1796. Het winnen van en gieten met ijzer vindt plaats in één en hetzelfde bedrijf. Nederland kent in de eerste helft van de achttiende eeuw slechts één bedrijf dat zich bezighoudt met de ijzerwinning en het gieten met ijzer; de in 1689 gestichte ijzermolen aan de Bielheimerbeek bij Gaanderen in de Achterhoek. Het stichten van een ijzergieterij in 1748 te Kralingen is opmerkelijk te noemen gelet op het feit dat het pas het tweede bedrijf in Nederland is dat zich bezig houdt met het gieten van ijzer. Opmerkelijker is echter dat het bedrijf van Hoffmann functioneert zonder ijzermolen, dus niet zelf het ijzer uit erts wint, maar het ruwijzer importeert uit Duitsland. IJzermolens gieten na de winning van het ijzer uit het erts het vloeibare ijzer direct in vormen die gereed zijn gemaakt in het zand van de gietvloer voor de oven. Veel van de oven- en hardplaten, zoals we die nu kennen uit museale verzamelingen, zijn op deze wijze tot stand gekomen. Het surplus aan ruwijzer wordt in broodjes, blokken of staven gegoten en opgeslagen of verkocht als ruwijzer. Om het ruwijzer geschikt te maken voor smederijen, moet het koolstof gehalte worden verlaagd. Het wordt behandeld in een affineerderij, zoals begin negentiende eeuw er mogelijk een heeft bestaan in Overschie. Een affineerderij is een bedrijf waar ruwijzer na verhitting door hameren wordt gezuiverd. Al spoedig is ontdekt dat opnieuw verhitten van het ruwijzer een betere kwaliteit ijzer oplevert, doordat een deel van de opgenomen koolstof verbrandt. Het ijzer wordt daardoor minder hard en broos. Het gieten met ijzer in een zogenaamde tweede gieting wordt vanwege de betere kwaliteit meer en meer gangbaar. Hoffmann is ongetwijfeld op de hoogte van deze techniek die de basis is voor zijn bedrijf, waar immers geen ijzermolen aan verbonden is. Veelal wordt aangenomen dat de beroemde Koninklijke Pruisische IJzergieterij te Berlijn de eerste ijzergieterij is die als zelfstandige ijzergieterij, dus zonder hoogoven, functioneert. In ieder geval afficheert het bedrijf zichzelf als de eerste Pruisische ijzergieterij. Deze ijzergieterij is gevestigd te Berlijn in 1804, terwijl Hoffmann zijn ijzergieterij al in 1750 in werking stelt. Hoffmann vestigt derhalve in Kralingen een volstrekt uniek bedrijf, waarschijnlijk de eerste in zijn soort in Europa. Het is moeilijk vast te stellen met welk type oven Hoffmann heeft gewerkt. Gelet op de vorm van het bedrijf zoals dat staat afgebeeld op de tekening van K.F. Bendorp uit 1775 is het heel goed mogelijk dat gebruik is gemaakt van een schachtoven. J.E. Eversmann maakt in 1792 een reis door Nederland waarbij hij zowel Hoffmann in Kralingen als de ijzergieterij van de Erven van der Valk in Amsterdam bezoekt. De ijzergieterij in Amsterdam is gesticht in 1760 en derhalve de tweede zelfstandige ijzergieterij in Europa. Eversmann vertelt in zijn reisverslag helaas niets over de gebruikte techniek bij Hoffmann, maar meldt voor Van der Valk, dat de ijzergieterij beschikt over reverbère-ovens (een vlam- of strijkoven waarin de te smelten stoffen aan de hitte van het door het ovengewelf teruggekaatste vlammen zijn blootgesteld), die naast elkaar zijn opgesteld en een gemeenschappelijke schoorsteen bezitten. De capaciteit van elke oven is ca. 2000 pond. Aangezien de bedrijven van Hoffmann en Van der Valk tijdgenoten zijn is het denkbaar dat ook Hoffmann met reverbère-ovens heeft gewerkt. Om een voldoende hoge temperatuur te kunnen bereiken is het nodig dat er met wind wordt geblazen. In de ijzermolens in de Achterhoek wordt daarvoor gebruikt gemaakt van een waterrad. In Rotterdam is deze mogelijkheid er niet door gebrek aan stromend water. In 1819-'20 wordt een proefgenomen met een paardenwerk (rosmolen) voor de aandrijving van de windkasten. Uit het verslag blijkt dat men wil vaststellen welke snelheid een paard kan onderhouden en hoe lang de boom moet zijn waaraan het paard zijn rondjes draait. Naar blijkt lopen de paarden 18 tot 22 rondjes in vijf minuten en is de bevinding dat 'driftige' paarden al snel terugzakken in tempo en dan slecht het tempo onderhouden. Een van de paarden is afkomstig uit Deventer, kennelijk geleend van de Deventer IJzermolen. Niet duidelijk is of Hoffmann al beschikte over een paardenwerk of deze nu wil gaan invoeren; wat er op zou wijzen dat het blaaswerk tot dan toe wordt aangedreven met handkracht of met een tredmolen.

ijzergieterij annex glasblazerij aan het Buizengat

De fabriek van Hoffmann wordt gebouwd op "...het ledig erff en grond van den hoogen zeedijk buyten de Oostpoort...", een perceel gelegen tussen de Hoge Zeedijk (Honingerdijk) en het Buizengat ongeveer op de plaats waar zich nu de Specerijenhof bevindt. Op het perceel heeft eerder een snuifmolen gestaan die is afgebrand. Door de gunstige ligging aan het water kunnen de grond-

stoffen per schip worden aangevoerd. Hoffmann moet voor zijn rekening een beschoeiing verzorgen, terwijl de stad het haventje dat naar de fabriek voert zal onderhouden. Het stadsbestuur is kennelijk hogelijk ingenomen met de plannen voor een gieterij en glasblazerij want zij doet een niet geringe toezegging omtrent belastingvoordeel:

“... ten regarde van de Brandstoffen noodig aen hem suppt. en zijn succeseurs verleent voor den tijd van vijff en twintig jaren vrijdom van stads imposten van de koolen, turff en hout, alsmeede van de bieren, hetgeen op en in dezelve Gieterij noodig zal zijn en gebruikt worden zullen bij de Bedienden en Personen in dezelve Gieterij en Blazerij werkende en op hetzelfde erv wonende, doch niet van hetgeene bij hem suppt. off successeurs in deze stad wonende, van koolen, turff of hout zoude werde gestookt of van bier geconsumeert.”

De vestiging van gieterij annex glasblazerij past in de ontwikkeling van een industriegebied buiten de Oostpoort. De aanzet tot ontwikkeling van dit industriegebied is gegeven door Cornelis Bos die in 1716 van het stadsbestuur toestemming krijgt op het eiland bij het nieuwe Buizengat een tweetal houtzaagmolens te vestigen. Het eiland, later Bosland genoemd, is een goede locatie voor een houtzagerij. Grote afnemers als de Admiraliteit en de VOC zijn in de nabijheid gevestigd. Naast de molens van Bos komen nog een vijftal houtzaagmolens, een verfmolen en een tweetal oliemolens tot stand. Het industrieterrein buiten de veste wordt kennelijk ook als zeer geschikt beschouwd om ‘vieze’ bedrijven te vestigen. De bewoners van Schoonderloo klagen over de stankoverlast van de traankokerij van Hendrik Hilligers die zich daardoor genoodzaakt ziet zijn lijm- en traankokerij te verplaatsen naar een locatie ten oosten van het Bosland, waar al een houtskoolbranderij, een zwavelraffinaderij en een salpeterzuurbranderij ten behoeve van de fabricage van buskruit zijn gevestigd.

Van de trafiek van Hoffmann komt eerst de glasblazerij in werking en in juli 1750 komt ook de ijzergieterij in bedrijf. De vooruitzichten zijn kennelijk goed, want nog datzelfde jaar pacht Hoffmann er een stuk terrein bij met een lengte van 200 voet (ca. 60 m), waarop een tweede oven wordt gebouwd en loodsen geplaatst. Ook het terrein van buurman De Vries, een houtkoper, neemt hij in pacht, maar dat mag alleen worden gebruikt voor opslag. De goederen uit Duitsland kunnen direct worden overgeslagen in het eigen haventje, zij het dat de invaart wordt belemmerd door een vaste brug. Hij krijgt toestemming er een ophaalbrug van te maken, maar moet voor de bediening zelf een brugwachter in dienst nemen.

In hetzelfde jaar dat de fabriek wordt gebouwd wordt Hoffmann schepen van Cool en treedt hij voor de tweede maal in het huwelijk. De bruid, Sophia Caan, is de dochter van een groothandelaar in graan. De huwelijksvoltrekking op 16 januari 1749 vindt plaats in het huis van zijn schoonouders in de Rijstuin bij de Hoenderbrug. Door dit huwelijk stijgt Hoffmann verder op de maatschappelijke ladder en krijgt verwantschap aan vooraanstaande Rotterdammers als burgemeester Adriaan Deynoot en bankier Rudolph Mees. Het echtpaar Hoffmann-Caan betreft een woning aan de Boompjes. Uit dit huwelijk zullen zeven kinderen worden geboren, vijf dochters, waarvan er twee, een tweeling, kort na de geboorte overlijden en twee zoons.

Hoffmanns bezittingen vermeerderen nog als de weduwe Hartcop in 1762 overlijdt. Het maakt van hem een zeer vermogend man. Zijn succes in Rotterdam maakt dat neven en achterneven, zowel uit de familie Hoffmann als uit de familie Remy, naar Rotterdam komen om van hem het vak te leren.

In 1762 wordt Hoffmann directeur van de in 1720 opgerichte Rotterdamsche Mij. tot Assurantie, zonder dat hij een van zijn andere verantwoordelijkheden daarvoor opgeeft. Als in 1771 zijn zuster Maria Elisabeth, weduwe van Wilhelm Remy, kinderloos overlijdt, erft Hoffmann samen met zijn broer en zusters haar bezit in de firma Wilhelm Remy & Cie. Er wordt een nieuwe vennootschap voor opgericht, de firma Remy, Hoffmann & Co. Het is gedurende lange tijd de belangrijkste onderneming in Bendorf. De vele functies en verantwoordelijkheden vragen uiteindelijk te veel van Hoffmann's krachten. Nog maar net zestig jaar oud overlijdt hij op 27 februari 1777. Hij wordt bijgezet in het familiegraf in het hoogkoor van de St. Laurenskerk.

oorlog, revolutie en smokkelhandel

Als oudste zoon is Hendrik Adriaan, geboren in 1749, bestemd om zijn vader op te volgen in de handel. Waarschijnlijk heeft hij op de Fransche school te Rotterdam onderwijs genoten. In 1769 maakt hij tot “slot eener welingerichte opvoeding van den jongen man” de in de gegoede kringen gebruikelijke reis naar Frankrijk. Reeds vóór het overlijden van zijn vader is hij in de firma opgenomen die vanaf dat moment de naam van Johan Frederik Hoffmann en Zoon draagt. Hij krijgt de leiding over de onderneming, dat wil zeggen: het handelshuis J.F. Hoffmann met de bezittingen in

Duitsland, de ijzergieterij annex glasblazerij in Kralingen en het directeurschap van de Rotterdamse Mij tot Assurantie.

Het laatste kwart van de achttiende eeuw is nogal turbulent. Handel en industrie staan achtereenvolgens onder invloed van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog, de Vierde Engelse oorlog en de Franse Revolutie terwijl in Groot-Brittannië de Industriële Revolutie zijn schaduwen vooruitwerpt. Onder druk van Engeland heeft de Staten de handelsvaart met de opstandige Engelse kolonie verboden. Maar ondanks het verbod legt de Amerikaanse Vrijheidsoorlog de ijzergieterij geen wind-eieren. De smokkelvaart van munitie naar Noord-Amerika is niet zonder risico, maar levert ook grote winsten op. Na beëindiging van de Vrijheidsoorlog gaat het minder met het bedrijf. Als in 1781 de Vierde Engelse oorlog uitbreekt komt de buitenlandse handel vrijwel stil te liggen. De laatste twee decennia van de achttiende eeuw zijn waarschijnlijk niet winstgevend.

In het binnenland laait een strijd om de macht op tussen Prinsgezinden en Patriotten. Hoffmann neemt aan de zijde van de Patriotten deel aan de troebelen van zijn tijd. In de wisselende politieke verhoudingen is Hoffmann schepen van Rotterdam om, nadat de Prinsgezinden het weer voor het zeggen hebben, aan de kant te worden gezet. Niet lang daarna, op 17 januari 1790, overlijdt hij, ongehuwd en kinderloos, op veertigjarige leeftijd. Zijn jongere broer Johan Frederic, in Leiden gepromoveerd in de rechten, houdt ten tijde van het overlijden van zijn broer kantoor te Amsterdam. In 1783 is hij burger van die stad geworden en gehuwd met Anna Henriëtte van Eys. Ook Johan Frederic is een aanhanger van de Patriotten en in 1787 trekt hij als kapitein van de schutterij op tegen de invallende Pruisen. Het levert hem promotie op tot majoor, maar een jaar later wordt hij door de prins, door de Pruisen weer voor even in het zadel geholpen, ontslagen. Kort voor het overlijden van zijn broer is hij, nadat zijn eerste vrouw is overleden, hertrouwd met Catharina Frederica Cornelia van Hangest barones d' Yvoy, waardoor het geslacht Hoffmann verder verwant raakt aan de elite van ons land. Onder zijn beheer maakt de firma J.F. Hoffmann en Zoon haar grootste bloei door.

De uitvoer van de producten van de firma Remy, Hoffmann & Co. in Duitsland neemt gestadig toe en Eversmann bericht dan ook:

“Das fertige Stab- und Reckeisen wird nach Rotterdam, mehrentheils an das Handlungs-haus Hoffmann und Co. abgesetzt, eines der grössten Häuser im Eisen- und Stahlhandel von Europa durch dessen Hände ein grosser Theil des Geld-Reichtum herangezogen wird, der sich in den Niederrheinischen Westfälischen Gegenden im Umlauf erhält.”

De bezittingen van Remy, Hoffmann & Co. vermeerderen. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw wordt in de nabijheid van Olpe de in verval geraakte ijzermolen ‘Wendener Hütte’ gekocht en opnieuw opgebouwd. Een hamerwerk wordt aan het bedrijf toegevoegd. De Wendener Hütte produceert hoogwaardig staal. In 1784 wordt het ‘Eisenwerk’ Rasselstein verworven en in 1797 de Nettehamer. Rasselstein gelegen in de omgeving van Niederbieber omvat een hoogoven, een hamerwerk met vijf vuren en een blikwalserij. De productie van staf en rekijzer is geheel bestemd voor de firma Hoffmann & Co. te Rotterdam. Een taxatie uit 1800 waardeert de trafiek van Hoffmann in Rotterdam op 690.000 gulden. De ijzergieterij afzonderlijk wordt op een waarde van 400.000 gulden geschat. Volgens Eversmann is het bedrijf in die tijd de grootste leverancier van munitie in Europa. Beck spreekt zelfs over de grootste ijzer en staalhandel.

De Bataafsche Republiek brengt voor Hoffmann de nodige verantwoordelijkheden mee, onder meer: raadslid, wethouder, lid van de Provinciale Staten, plaatsvervangend lid van de Nationale Vergadering en lid van de Kamer van Koophandel. De Franse overheersing brengt hem in een lastig situatie. Hij is Patriot maar er zijn ook de handelsbelangen met zijn Duitse familie. Op de Beurs wordt hij door een zekere Larouette beschuldigd van levering van munitie aan de Oostenrijkse keizer terwijl deze in oorlog is met de Franse republiek. Hoffmann ziet zich genoodzaakt de zaak voor de Schepenen te brengen ter “reparatie van zijn eer”. Met de glasblazerij gaat het in die tijd minder. Rond 1810 ligt de productie bij herhaling enige maanden stil. Uit een rapport, opge-maakt voor Napoleon, blijkt dat vanwege de mindere bedrijvigheid het werknemersaantal in de glasblazerij van vijftig is teruggebracht naar veertig. De meeste werklieden in dienst van het bedrijf wonen bij elkaar in een kleine gemeenschap op het fabrieksterrein.

Vóór 1765 heeft Hoffmann in de omgeving van Breda, aan de Turfvaart onder Rijsbergen en Princenhage, een ‘ijzerhamer’ gesticht met schuren, stallen en een woning voor de opzichter. In een schepenprotocol uit 1765 is sprake van “de eysermolen onder Rijsbergen van Johan Frederik Hofman wonende te Rotterdam”. In 1822 wordt door grondaankoop de bezitting nog aanzienlijk uitgebreid. Naar zeggen is de ijzerhamer de aanleiding om de werkzaamheden van de ijzergieterij in Kralingen te beëindigen en naar Breda over te brengen. Het is echter waarschijnlijker dat de ijzermolen te Deventer, de later zo bekende ijzergieterij en machinefabriek van Nering Bögel, in

1818 door Hoffmann gekocht, hier een belangrijkere rol in speelt. Met de Deventer ijzermolen, waarvan de koop wordt beklonken in de Keizerskroon aan de Stroommarkt te Deventer, ging het vóór 1816 goed, maar naar vermelding in de enquête van 1819 is er dan sprake van een kwijnend bestaan. Ter verbetering zou naar de mening van het bedrijf de import van ijzer zwaarder moeten worden belast. Er zijn in 1819 ruim 40 werklieden in dienst. Waarschijnlijk is deze opgave zonder de ertsgravers. Het geringe aantal werknemers heeft vermoedelijk te maken met slechte werkbezetting. Normaal zijn voor het vorm- en gietwerk per oven tussen de dertig en veertig vakvolwassen krachten aan het werk die nog door circa twintig knechten worden bijgestaan. De werklieden hebben zeven maanden per jaar werk. De gemiddelde duur van een campagne. Hoffmann brengt verandering in het productieprogramma, laat nieuwe modellen maken en start met de productie van siergietwerk. In 1825 krijgt het bedrijf een eervolle vermelding op de Nationale Nijverheidstoonstelling te Haarlem voor de inzending van het borstbeeld van koning Willem I en een portret van prinses Louise van Pruisen, beide van gietijzer. Hoffmann is als internationaal ijzerhandelaar en stammend uit een familie met belangen in de Duitse ijzerindustrie uitstekend in staat contacten te onderhouden met Duitse kooplieden. De productie van de Deventer ijzermolen wordt in die jaren dan ook goeddeels afgezet naar de Noord-Duitse havensteden Bremen en Hamburg. Als het bedrijf na de dood van Hoffmann wordt verkocht blijkt het sterk in waarde te zijn gestegen. In 1818 gekocht voor f20.000, in 1826 verkocht voor f39.000. In nog geen tien jaar bijna in waarde verdubbeld is voorwaar geen slecht resultaat.

Het hamerwerk aan de Turfvaart blijft ook na de dood van Hoffmann in het bezit van de familie. In 1852 is het verkocht waarna het tot 1856 is voortgezet als oliemolen. Daarna het is gesloopt.

De zaken in ijzer nemen langzamerhand in omvang af en ondervindt in toenemende mate last van concurrentie uit Engeland. H.W. Remy, een neef van Hoffmann, die de leiding heeft van de Duitse firma schrijft in die tijd: "Vor der Einführung des englischen Eisens machten wir mit diesem Hause [J.F. Hoffmann en Zoon] ununterbrochen bedeutende Geschäfte."

Om de concurrentie het hoofd te kunnen bieden zou de ijzergieterij in Kralingen gemoderniseerd moeten worden. Noodzakelijk zou zijn geweest om tenminste een koepeloven aan te schaffen, een Engelse vinding, die begin negentiende eeuw in opkomst is. De proef met het paardenwerk zou kunnen wijzen op een overweging tot modernisering en de aanschaf van een koepeloven. De combinatie van een hamerwerk bij Breda en het bezit van de Deventer ijzermolen maakt echter de ijzergieterij in Kralingen overbodig en in plaats van investeren wordt het sluiten. De ijzergieterij aan het Buizengat dooft in 1822 zijn vuren. Het bedrijf in Kralingen is nadien uitsluitend bekend als een grote glasblazerij.

Archieven: Handschriftenverzameling GA Rotterdam. Verslag over genomen proeven met paarden in molen voor het drijven van de windkasten op de gieterij bij Rotterdam.

Literatuur: A. Aengenvoort, *Arbeiten und Leben in Bendorf 1800-1930 Teil I* (Bendorf 1990) p. 12; E. Bartel, *Die Königliche Eisen-Giesserei zu Berlin 1804-1874* (Berlijn 2004) p. 12, 42-43; L. Beck, *Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung* (Braunschweig 1890-1903) Deel 3, p. 939; H.W. Blom e.a., *Kralingen onder de rook van Rotterdam. Herdenking van 100 jaar annexatie* (Rotterdam 1995) p. 81-83; I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19^e eeuw Tweede stuk* ('s-Gravenhage 1956) p. 924-925; J.J. de Cloet, *Handboek voor Staatsmannen, Kooplieden, etc.* (Utrecht 1826) p. 79, 81; F.A.A. Eversmann, *Technologische Bemerkungen auf einer Reise durch Holland* (Freyberg-Annaberg 1792) p. 49, 51; F.A.A. Eversmann, *Uebersicht der Eisen- und Stahl-Erzeugung in so fern solche aus Wasserwerken vorgeht in den Ländern zwischen Lahn und Lippe* (Dortmund 1804) p. 180; H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (Amsterdam 1940) Deel II, p. 347-8; W.J. Hoffmann J. Jzn. 'Een oud-Rotterdamsche firma. Johan Frederik Hoffmann en Zoonen', 1734-1899, in: *Rotterdams Jaarboekje 1915*, p. 94-112; W.J. Hoffmann, *Geschiedenis van de familie Hoffmann uit Hachenburg* (z.pl. 1925-1928) 2 delen; U. Hoppe-Oehl e.a., *Die Remys. Eisenhüttenleute mit Leib und Seele* (Bendorf 1998) p. 14, 36, 53; B. Kapsenberg, *Uit ijzer gegoten. Beeld van de Deventer ijzergieterij Nering Bögel en haar produkten (1756-1932)* (Zutphen 1982) p. 21-24; J.C. Westermann, *Geschiedenis van de ijzer- en staalgieterij in Nederland in het bijzonder van het bedrijf van de Nederlandsche Staalfabrieken v/h. J.M. de Muinck Keizer N.V.* (Utrecht 1948) p. 38.

Dik Nas